

BIJAI VILKO – NEIK Į MIŠKĄ,
arba NEPAPRASTŲ POSAKIŲ
SKRYNELĖ

Šiais laikais išėina nemažai „vilkiškų“ knygų su tam tikru popso kvapu, kad ir ta pati *Vilko valanda. Vilkas vilkelis, medinis paukštelis*, anot liaudies dainos, su jomis menkai susijęs. Jam geriau laisvam po žalias girias lakstyti. Kartais alkanam pasiseka kokį paklydusį ėriuką nutverti, tik kad tie žmonės, nenaudėliai, vis baido ir veja. Tai jie pramanė pilkiui visokiausių ydų: šis esąs ir baisiai piktas, ir plėšrus, ir aršus, ir didelis tinginys, o ir ganėtinai kvailas, gudruolės lapės snapės ir kitų žvėrių nesunkiai apmaunamas. Turi piemenys visokių šūkavimų vilkui gąsdinti arba tultioti, turi medžiotojai ir prietaisų jam vilioti arba vobyti. *Nešioja vilkas avis į krūmą – parneš ir jo kailį į dūmą*. Čia jau patarlė, dėtina į specialųjį patarlių žodyną. O ką daryti su gausiai žmonių vartojamais pasakymais, tarsi nepriderančiais tokiam rimtam žodynui? Kur tokius našlaičius nepritapėlius priglausti? Tautosakininkės Rasa Kašėtienė ir Lilija Kudirkienė sumanė visai neblogą išeitį: imsime ir sudėsime juos į atskirą knygą, skiriamą plačiajai visuomenei. Šitai, anot jų pačių, ir atsirado didelė, sviri knyga keistoku intriguojančiu pavadinimu: *Vilką minim, vilkas čia* su paantrašte *Lietuvių situaciniai posakiai**.

.....

* *Vilką minim, vilkas čia: lietuvių situaciniai posakiai*, sudarytojos: Rasa Kašėtienė, Lilija Kudirkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016. – 541 p.

Situaciniai tai situaciniai, kitaip sakant, tam tikromis tipiškais gyvenimo aplinkybėmis, tam tikroje situacijoje vartojami. Antai, knygos pavadinimui pritaikytas dažnai pasitaikantis trumpas pasakymas. Jį žmogus pavartos, jeigu ką tik pokalbyje paminėtas (o gal ir nelabai gražiai apkalbėtas!) giminė ar pažįstamas tą patį mirksnį netikėtai įžengs pro duris. Retas kuris kalbėtojas susimąsto, kad čia esama vadinamojo lingvistinio draudimo (tabu): neatsargiai minint kokią pavojingą būtybę, ligą, gamtos reiškinį, rizikuojama jį prisiskauti. Pavyzdžiui, taigos medžiotojai ligi šiol, gaudydami žvėrį, draudžia ne tik jį minėti, bet netgi galvoti apie jį. Ilgainiui draudimas įgavo visai kitą, paprastai būtinei situacijai pritaikytą reikšmę. Posakis, kaip teigiama knygos keturioliktame puslapyje, nuo seno (net nuo XV šimtmečio) žinomas daugelyje Europos kraštų. Panašių draudimų turime tiek ir tiek, tačiau toli gražu ne visi jie patyrė tokią transformaciją. Kita vertus, nuostabą dėl svečio nebuvėlio juk galima reikšti ir kitaip: pasakoma, kad netikėtai atvykęs esąs *išsnigtas, išlytas, iš žemės išdygęs, iš dangaus nukritęs*, o jeigu kalbėtojo nelabai pageidaujamas, tai net ir *velnio atneštas*. Vadinasi, reikalui ištikus, griebiamasi frazeologijos, o ši, kaip žinome, neįsivaizduojama be turtingo kultūrinio konteksto, kartais netgi savotiško mitologinio „pamušalo“.

Genys margas, o svietas dar margesnis. Jame visko pasitaiko – *šilta šalta, juoda balta*. O juk tikriems aštraliežuviams iš visko

būtiniausiai reikia nedelsiant pasišaiptyti. Mūsų protėviai, Dievui dėkui, nieko nebuvo girdėję apie politinį korektiškumą, vaikų ir moterų teises ar teismus dėl garbės ir orumo įžeidimo. Kitaip argi būtų kiekvieną žioplystę, apsileidimą, kluptelėjimą, netyčiomis išsprūdusį nevykusį ar negražų žodelį išjuokę, su visokiais rimais ir aliteracijomis išmėgdę? O štai tradicinis kalbos etiketas buvo, ir ne bet koks. Man net akys praplato, kai viena doktorantė konferencijoje autoritetingai pareiškė, kad lietuviai esantys nemandagūs. Štai anglai – visai kas kita. Jie netgi liepiamosios nuosakos tiesmukai nevartoja, žmogui visada leidžia pasirinkti: eiti – neiti, valgyti – nevalgyti. Teisybė, jaunoji kolegė Jurgio Elisono jau prieškarui paskelbtų liaudies etiketo rinkinių nė akyse nebuvo regėjusi, nelabai ir vėliau jais domėjosi. Reikia tikėtis, kad aptariamoji knyga padės tokias etiketo formas šiek tiek populiarinti žmonėse, kad šie bent jau nelaikytų jų kažin kokia prieššvanine egzotika.

Pati knyga primena margą, visokių branginamų smulkmenų pridėliotą skrynelę. Čia tau ir vandens nuskalauti apskriti pajūrio akmenėliai ar kriauklės, ir keistokai susisukusi seno medžio šaknis, ir paslaptingo paukščio pamesta lengva, raiba plunksnelė. Tokį tautosakos rinkinį vartydamas, stebėdamasis supranti, kad tariamos smulkmenos iš tiesų visai nėra smulkmenos, nereikšmingi, pilką sunkiai dirbančio kaimo žmogaus kasdienybę puošiantys ornamentai. Juos interpretuoti galima labai įvairiai. Į galvą ateina ir kūryba, ir iškalbos menas, ir savotiška psichologinė iškrova, ir tam tikras subtilus žaidimas žodžiais, kuris toli gražu ne kiekvienam pašnekovui prieinamas: reikia tikrai guvaus, išmintingo ir, be abejo, sąmojingo žmogaus. Nevienodi ir terminai, kuriais apibūdinami tokie pasakymai. Kalbininkai, ko gero, pirmiausia

pasakytų, kad tai tam tikri tradiciniai kalbos stereotipai, kuriems būdinga formulė struktūra. Tokios formulės paprastai kuriamos ne čia pat, konkretaus kalbos akto metu, bet vartojamos iš atminties. Knygoje palyginti gausiai pasitaiko net ir išties dialogų, kurių visos frazės pašnekovams žinomos iš anksto: – *Sakyk: ežys. – Ežys. – Tavo pilvas kaip krežys* (p. 498). Tokie dialogai atidesniam tautosakos ar kalbos medžiagos rinkėjui irgi ne naujiena: juk daugeliui žinomi įvairūs tradiciniai pasisveikinimai, atsisveikinimai, gero ir blogo linkėjimai, užstalės raginimai ar pasiraginimai. Visų jų funkcija panaši: reikiamoje vietoje reikiamu metu tradicinės liaudies kultūros atstovui privalu žinoti, ką pasakyti ir kaip atsakyti. Gražiai, išradingai ir iškalbingai atsakyti, ne šiaip sau nenoromis, nemandagiai po nosim burbtelėti. Burbtelėjimų ir rusų kalbos vertinių laikai stojo tada, kai daugelis iš mūsų jau buvome atitrūkę nuo savo kaimiškosios kultūros kranto, o prie miestiškosios, urbanistinės, deja, dar nepriplaukę. Šitą aplinkybę būtinai reikia turėti galvoje visiems gudriesiems postringautojams apie tariamą lietuvių „nemandagumą“.

Aišku, kad tokią knygą ne taip jau paprasta sudaryti. Visą šį margą, nevienalytį, daugybės tautosakos rinkėjų po Lietuvą ilgainiui kruopščiai sulasiotą turtą tyrėjui nepigu atidžiai suskirstyti, sudėlioti į atskirus margosios skrynelės skyrelius. Juo labiau kad konkretūs posakiai turi daugybės variantų, vartojami tam tikruose mūsų krašto arealuose, jų fonetinė raiška, leksika, morfologija glaudžiai susijusi su vietos tarmės bruožais. Nelengva parinkti ir reikiamus kitų Europos kalbų ar kultūrų atitikmenis, sinonimiškus, panašiomis aplinkybėmis vartojamus posakius. Kas gi ton skrynelėn laimingai pakliuvo? Pirmiausia gražieji, išbaigtieji pasakymų variantai. Sudarytojos nekėlė tikslo išsamiai pateikti

visko, kas tik užfiksuota: tai jau mokslinio, nebe populiarus leidinio uždavinys. Štai, pavyzdžiui, linkėjimų dirbančiam žmogui, kad ir to paties *Padėk Dieve!* su įvairiais ilgesniais ar trumpesniais priedais variantų, iš tiesų Lietuvoje vartojama devynios galybės. Įdomu, kad jų radosi ir naujaisiais, pokariniaisiais laikais. Visiems žinoma, kad kolūkiečiai už darbadienį iš pradžių visai nieko neuždirbdavo. Šit ir atsirado karčia ironija atmiestas darbščių ir praktiškų Suvalkijos gyventojų pasisveikinimas: – *Dirbi dykai!* – *Teisybę sakai!* Ir „kolchozinė“ epocha, ir etiketinė situacija iš karto kaip ant delno.

Neatsitiktinai čia jau ne pirmą sykį miniu būtent kalbos etiketą. Esu apie jį daug mąščiusi ir ne kartą rašiusi. Prisipažinsiu, kad būčiau linkusi kiek kitaip skirstyti etiketines frazes, negu kad padaryta knygoje *Vilką mini, vilkas čia*. Pirmiausia, ko gero, skirčiau gero ir blogo linkėjimus. Juk, bent kiek atidžiau įsižiūrėjus, paaiškėja, kad kiekvienas pasisveikinimas drauge (bent jau genetiškai, kilmės požiūriu) yra ir savotiškas, netgi, sakytume, ritualizuotas gero linkėjimas adresatui. Tai ypač gerai matyti iš „specializuotų“, neretai gana puošnių, išradingai plėtojamų gero linkėjimų įvairius darbus namie, sodyboje ar laukuose dirbančiam žmogui – sviesto mušėjui, duonos kepėjai, audėjai, skalbėjai, artojui, šienpjoviu, kurių netrūksta ir šioje knygoje: – *Skalsą duonai!* – *Skalsa, branda ir man banda* (p. 27); *Skalsink, Dieve, metmenėlius, ataudėlius pas močiutę gausi* (p. 34); *Šlyna šlyna, molis molis, atvažiuoja sviesto brolis* (p. 29). Taip yra ir kitose, ypač artimųjų kaimynų, tautose. Kita vertus, aišku, kad kiekvienas formulinis keiksmas neabejotinai yra blogo linkėjimas, bet ne kiekvienas blogo linkėjimas be jokių išlygų priskirtinas keiksmams. Tokių blogo linkėjimų, labai primenančių mūsų tradicinių keiksmų formules – vadinamuosius

pasiuntimus, matome, pavyzdžiui, skyriuje „Nedirbantiems“: *Eik į peklą velniams šakalių nešioti!*; *Eik šiknon musyčių gaudyti!* (p. 47). Ką jau, rodos, žvitresniam žmogui ir bekeikti, kad ne visokiausius tinginius, išsižiojėlius, ištižas? Kita vertus, pas žinomą mitinį personažą su ragais ir uodega galima siųsti ne tik tinginį, bet ir kitokį prasikaltėlį. Argi minėtoji formulė taip jau glaudžiai susijusi su konkrečia „nedarbo“ situacija? Formuliniai keiksmas, kaip žinome, nuo seno laikomi ir lingvistų tyrimo objektu, ir, be abejo, smulkiosios tautosakos žanru. Tik didelis (gal net kartais ir perdėtas?) mūsų kalbininkų ir folkloristų drovumas iki šiol neleidžia jų bent kiek išsamiau tyrinėti, didesniais pluoštais skelbti. O ir projektinius pinigus skirstanti institucija tuojau išraiškingai susiraukia, vos tik išvydusi tokią „nepadorią“; oriam mokslininkui humanitarui visai nepriderančią, nepageidautiną tiriamąją medžiagą. Gerai, kad drąsios knygos sudarytojos nesibodėjo kartais ir „sūresnių“, smarkesnių pasakymų: jie leidinio visai negadina, o priešingai – suteikia jam nepakartojamų spalvų. Kas ir bebūtų, jeigu imtume dailinti kad ir tokius „nesušukuotus“ kaimo žmonių pasakymus: *Padirbsi, ne šunį šikinsis* (p. 43); *Ko tyli kaip užpakalis svečiuos?* (p. 318); *Ne pekla dega, o jei degs, nubėgęs nebeužmyši* (p. 325). Ne tik saldžiarūgštė romantika, ne tik darbščios audėjėlės ir jų puoselėjami rūtų darželiai mūsų kaimo žmones garsina.

Kas gi dar margojon skrynelėn sudėta? Čia pakliuvo gana didelis pluoštas vadinaujų aksiologinių, kitaip sakant, vertinamųjų pasakymų. Vertinimų, kaip žinome, esti pačių įvairiausių: dorovinių (*geras* : *blogas*, *doras* : *nedoras*, *teisuolis* : *sukčius*, *darbininkas* : *tinginys*, *gudruolis* : *neišmanėlis* ir pan.), estetinių (*gražus* : *bjaurus*, *dailus* : *grubus* ir pan.). Vertybinės nuostatos

mūsų kaimo bendruomenėje visiems žinomoms, aiškios, tvirtos, grindžiamos ir katalikų tikėjimo įdiegtomis krikščioniškos moralės normomis, ir tomis nerašytomis nelengvo valstiečių gyvenimo taisyklėmis, kurias ilgainiui padiktavo iš tolimos praeities ataidintis tėvų ir senelių patyrimas. Kas girtina – girtina, o jau kas peiktina, tai ir peiktina be kokių nors didesnių išlygų ar tuščių diskusijų. Nuomonių laisve ir kartais tikrai abejotina demokratija besidangstantys šių dienų tuščiažodystės meistrai ir apologetai verčiau pasimokyti valstietiško tiesumo ir pomėgio vadinti daiktus ir žmones tikraisiais vardais – taip, kaip šie iš tikrųjų yra nusipelnę. Daug šiandien matome aukštas kėdes užtūpusių nevykėlių vadovų, kurie kratosi bet kokios atsakomybės, neturi tvirto nusistatymo, gailiai, vos ne ašarodami skundžiasi dėl menkiausios kritikos, kur ten – net ir jos užuominos. Štai tokiems aiškiai, nedviprasmiškai ir būtų pasakyta: *Kelnės ir kepurė, o vyro nėra* (p. 182); *Ir po vyža daug tokių ponų yra* (p. 187); *Nei šuo, nei kėdelė, nei duonos puskepėlė* (p. 195). Beje, nereikėjo pastaruoju atveju *kėdalės į kėdelę* ištaisyti: prapuola ir tikslus rimas, ir aiškus žemaitiškas koloritas: *kėdelė* – maža, menkutė, *kėdalė* – kur kas solidesnė, tvirtai suręsta.

Nuo itin akylų mūsų kaimo aštrialiežuvių neretai kliūva netikusiems arba piktavaliams žmonėms: *Kad tave Dievas būt akmeniu sutvėręs, tai kiaulė būt nors subinę pasikasiusi!* (p. 198); *Tokį žmogų tik suvyniok į pakulas, įdėk į armotą ir šauk į velnių būrį* (p. 199); *Į balą, į smalą, į pūkus – ir eit per laukus* (p. 200). Vienas kitas piktokas pasakymas baikštesnę skaitytoją ir šalčiu nupurto – ypač tas apie smalą ir pūkus: prisimėni, kad taip žiauriai ir iš tiesų senais laikais buvo daroma, ne vien tuščiai grasiinama. Valstietis, savaime suprantama, itin teigiamai vertina stiprų, gyvenimo vėtrose

užsigrūdinusį žmogų, gerą, paslankų fizinio darbo darbininką. Iš čia toks didelis nepakantumas senatvei, liesumui, silpnumui, mažam ūgiui, kitokioms šieno pjovėjo, linų mynėjo ar malkakirčio nepuošiančioms savybėms: *Toks gaisena, ir per šiaudą virsta* (p. 207); *Kūdas kaip barščių bliūdas* (p. 205); *Toks ten ir vyrs – už kurmrausio gal pasikavoti* (p. 184). Stebina knygoje vartojamų įvairiausių neigiamų žmogaus vertinimų gausa ir įvairovė. Taip yra ne atsitiktinai: bet kurioje, ne tik lietuvių, kalboje kur kas gausiau turima neigiamos reikšmės žodžių – vadinamųjų pejoratyvų, o ne teigiama konotacija pasižymičių melioratyvų. Ne žmonių piktumas, kerštingumas čia kaltas: blogosios savybės greičiau pastebimos, todėl daug įvairiau ir vadinamos. Ši bendro pobūdžio nuostata aiškiai matoma ir smulkiojoje tautosakoje.

Skyriuje „Veiksmai, poelgiai. Fizinės būsenos“ sudėta labai marga ir įvairi medžiaga. Kai kas čia skaitytojui kelia ir tam tikrų abejonių. Kodėl, pavyzdžiui, įvairūs smagūs pasišaipymai iš snaudžiančio, negražiai žiovaujančio arba labai ilgai miegančio žmogaus pridera ne etiketinėms frazėms, o kaip tik šiam skyriui? Juk pasakymai *Žiovuliukas eina pas merkeliuką* (p. 294); *Turbūt su svečiu guli* (p. 297); *Ar jau tu žąsis ganai?* (p. 294) aiškiai eufemistinės prigimties: jais norima gražiai, neįžeidžiant perspėti žmogų, kuris gal retkarčiais ir ne visai prideramai elgiasi. Tai viena svarbiausių etiketo funkcijų. Draudimai švilpauti troboje, kaip antai: *Nešvilpauk troboj, velnių priešauksi; Susidėsi su šoilpa – dvarą prašvilpsi; Nešvilpauk, vėją pakelsi* (p. 271), aiškiai susiję su tradiciniais tikėjimais. Tas pat pasakytina ir apie linkėjimą tam, kuris čiaudo: *Į sveikačiukę ir pačiukę kaip kačiukę!* (p. 282). Čia juk ne pats čiaudulys svarbu, o pavojus pražudyti savo nemirtingą *dūšią*, kurios nuolat tyko

nelaboji dvasia! Dėl panašios priežasties liepiama žegnotis prieš valgį ar gėrimą: juk neatsargiai, nerūpestingai elgiantis, galima net ir patį velnią kartu įrtyti! Tokiais dalykais dar palyginti neseniai buvo visiškai rimtai tikima. Ar tikrai tokios frazės be jokių išlygų skirtingoms situacinėms posakiams? Gal čia reiktų kokio platesnio, išsamesnio komentaro, kurio atsakyta dėl populiarus knygos pobūdžio? Tradiciniai tikėjimai neabejotinai „sutvėrė“ ir pasakymus, kurie vartojami, kada žmogui niežti akį, nosį ar delną (p. 284–285), kada niekaip negalima rasti, rodos, visai aiškioje vietoje esančio daikto: *Kipšas uodegą uždėjo; Velnias turi užtūpęs* (p. 306) ir pan.

Kitame skyriuje, kuris pavadintas „Santykiai. Psichinės ir emocinės būsenos“, galima rasti labai daug piktokų, keiksmams ar blogo linkėjimams skirtinų frazių, ypač vadinamųjų *pasiuntimų*: *Eik peklon su žaliom jaknom!* (p. 336); *Eik tu Šepeton nuo mano galvos!* (p. 337); *Ar neisi po Mergupio tiltu kūle molio plakti!* (p. 338). Juk ir pekla, ir garsioji Šepetos pelkė, esanti netoli Kupiškio, ir, žinoma, patiltė – tai tradicinei liaudies kultūrai labai žinomos vietos, kuriose laikosi, gyvena ar nuolatos rodo si, vaidenasi piktosios dvasios. Visus šiuos atvejus galima aiškinti kaip savotišką metonimijos rūšį: nenorint be reikalo minėti raguotojo, kuris gali tuoju pat prisistatyti ir tave nuskriausti, griebiamasi jo gyvenamosios vietos pavadinimo. Vadinasi, minėtosios frazės iš esmės yra ne tokie jau nekalti, nepavojingi *pasiuntimai* pas mitinį personažą, aiškiai vartojami eufemizacijos tikslais, saugantis. Nelabai tikiu, kad tokiais posakiais „ne tiek nugiežiamas apmaudas, kiek puikuojamasi išradingumu“ (p. 336) – ir dar kaip smagiai nugiežiamas! Formuliniai keiksmas ir blogo linkėjimai yra neabejotinas fizinės agresijos pakaitalas: juk kiekvienam geriau būti lankstaus

priešininko liežuvio iškoneveiktam, o ne iš tikrųjų gauti, kaip sakydavo kai kurie vikresni mano klasės chuliganėliai, *į akį*.

Nemaža išėjo margoji nepaprastų posakių skrynelė. Ir maži, ir dideli ras joje ko pasiskaityti. Jau girdėti ir teigiamų skaitytojų atsiliepimų: vienam smalsu, kitam, ypač jaunesniam, šiek tiek gal ir juokinga, trečiam galbūt labai rūpi greičiau tokių posakių išmokti, prieš kitus pasipuikuoti. Norėčiau optimistiškai tikėti, kad didžioji situacinių posakių dalis priklauso ne grimztančiai ir pamažu miglose nykstančiai praeičiai, o mūsų visų ateičiai. Mes visada juoksimės, visada pokštausime, norom ar nenorom, tyčia ar netyčia užkliūsime vienas kito. Tegul nepyksta, tegul neįsižeidžia kolegos tautosakininkai, jeigu kada nors kalbininkai panaudos šį puikų tautosakos rinkinį kaip šaltinį, rašydami savo straipsnius ar straipsnelius. Knyga, sėkmingai išvydusi saulės šviesą, jau visų. Su visais magiškais gero ir blogo linkėjimais. Kaip sakoma, *Bijai vilko – neik į mišką*. O ir miškas be vilkelio visai nuobodus. Ne tik medžiotojui, bet ir filologui.

Birutė Jasiūnaitė

LIETUVIŲ FOLKLORISTĖS VEIKALAS – PRESTIŽINĖJE MOKSLO LEIDINIŲ SERIJOJE

Suomių mokslo ir literatūros akademija, įsikūrusi Helsinkyje, serijoje *Folklore Fellows' Communications* (sutrumpintai – *FFC*; 'Folkloro bičiulių žinios') pernai išleido veikalą¹, skirtą lietuvių pasakojamajai

1 Bronislava Kerbelytė. *The Structural-Semantic Types of Lithuanian Folk Tales*, vol. 1: *Genres and Tale Types*, (*Folklore Fellows' Communications*, No. 308), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica,